

SPECIALISTO INSTITUTO RAIDA LIETUVOS BAUDŽIAMAJAME PROCESĖ

Doc. dr. Janina Juškevičiūtė

Mykolo Romerio universiteto Viešojo administravimo fakulteto Kriminalistikos katedra
Ateities g. 20, 08303 Vilnius
Telefonas 271 46 11
Elektroninis paštas krk@mruni.lt

Pateikta 2005 m. gegužės 30 d.

Parengta spausdinti 2005 m. lapkričio 10 d.

Pagrindinės sąvokos: specialios žinios, specialistas, baudžiamasis procesas, nusikaltimų tyrimas.

S a n t r a u k a

Nusikaltimų tyrimas yra sudėtingas pažinimo procesas, kai nuo nežinomo per daugybę loginių grandžių einama prie žinomo. Šiuo metu kiekviena pažintinė veikla grindžiama plačiomis technikos ir mokslo žiniomis. Sėkminga kova su nusikalstamumu yra neįmanoma be plataus technikos, gamtos ir kitų mokslų laimėjimų, t. y. specialių žinių, panaudojimo.

2003 m. gegužės 1 d. šalyje įsigaliojęs Baudžiamojo proceso kodeksas iš esmės pakeitė specialių žinių panaudojimo tiriant nusikaltimus reglamentavimą. Šie pokyčiai labiausiai susiję su specialisto procesiniu institutu.

Straipsnyje pateikiama specialisto procesinio instituto raida Lietuvos baudžiamajame procese nuo 1918 m. iki naujojo Baudžiamojo proceso kodekso įsigaliojimo 2003 m. gegužės 1 d.

Autorė straipsnyje pateikia savo siūlomą specialisto instituto raidos Lietuvos baudžiamajame procese periodizaciją.

Nusikaltimų tyrimas yra sudėtingas pažinimo procesas, kai nuo nežinomo per daugybę loginių grandžių einama prie žinomo. Šiuo metu kiekviena, ypač praktinė, pažintinė veikla yra grindžiama plačiomis technikos ir mokslo žiniomis. Sėkminga kova su nusikaltimais, greitas ir išsamus nusikaltamos veikos atskleidimas yra neįmanomas be plataus technikos, gamtos ir kitų mokslų laimėjimų, t. y. specialių žinių¹, panaudojimo.

2003 m. gegužės 1 d. šalyje įsigaliojęs naujasis Baudžiamojo proceso kodeksas² (toliau BPK), iš esmės pakeitė specialių žinių panaudojimo tiriant nusikaltimus reglamentavimą, tačiau specialių žinių skleidėjai ir toliau liko tie patys baudžiamojo proceso dalyviai: ekspertas ir specialistas. Viena iš didžiausių specialių žinių panaudojimo reglamentavimo naujovių – specialisto vaidmens tiriant nusikaltimus išplėtimas [2; 3].

Prieš nagrinėjant specialisto veiklos reglamentavimo BPK naujoves³, mūsų nuomone, vadovaujantis istorinio metodo reikalavimu – žiūrėti į kiekvieną reiškinį iš tos pozicijos, kaip reiškinys atsirado, kokius svarbiausius savo raidos etapus perėjo, reikėtų išanalizuoti specialisto procesinio

¹ Plačiau žr.: [1].

² Naujasis Baudžiamojo proceso kodeksas buvo patvirtintas 2002 m. kovo 14 d. įstatymu Nr. IX–785 (Žin. 2002. Nr. 37–1341).

³ Dėl ribojamos straipsnių apimties, specialisto veiklos reglamentavimo BPK naujovės analizuojamos atskirame, 2005 m. balandžio mėn. 25 d. spaudai pateiktame straipsnyje „Specialisto veiklos reglamentavimas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse“.

instituto raidą Lietuvos baudžiamajame procese iki 2003 m. gegužės 1 d., t. y. iki dabar galiojančio BPK įsigaliojimo.

Specialisto figūra baudžiamajame procese atsirado neatsitiktinai. Tai vienas iš mokslo ir technikos laimėjimų skverbimosi į visas žmogiškosios veiklos sritis, taip pat ir į nusikaltimų tyrimą, apraiškų.

1918 m. atkūrus Lietuvos valstybę šalyje ir toliau liko su tam tikrais pataisymais galioti carinės Rusijos baudžiamojo proceso statutas¹ [5].

Šio įstatymo vertimas į lietuvių kalbą buvo pavadintas Baudžiamojo proceso įstatymu [6; 7]. Šiame įstatyme buvo reglamentuotas specialių žinių panaudojimas tiriant nusikaltimus. 129 straipsnyje nurodoma, kad kada kuriems bylos dalykams tiksliau pažinti reikalinga yra turėti tam tikrų žinių ir prityrimo iš mokslo, meno amato, verslo arba kito kurio darbo sričių, tai tam tikslui šaukiami tų dalykų žinovai (ekspertai). Žinovai (ekspertai), kuriais gali būti: gydytojai, farmaceutai, mokytojai, technikai, menininkai ir kiti asmenys, kurie turi ypatingo prityrimo²; nusikalstamo įvykio tyrinėjime savo žinias tardytojui pateikia dalyvaudami apžiūrėjimuose ir ištyrimuose (328, 335 str.). Šių normų analizė rodo, kad nusikaltimo tyrime žinovo (eksperto), t. y. asmens, disponuojančio specialiomis žiniomis, jų realizavimas pasireiškė dviem kryptimis: dalyvavimu apžiūrėjimuose ir ištyrimu. Ištyrimo pasireiškimo forma buvo ekspertizė³, kurią įstatymas pripažino savarankišku įrodymu [7, p. 106].

Žinovo (eksperto) funkcijų dalyvaujant apžiūrėjimuose įstatymo normos nereglementavo, bet, mūsų nuomone, jo veiklos rezultatai atsispindėdavo apžiūros protokole. Šią nuostatą patvirtina 1930 m. išleista „Administracijos organams ir policijai nusikalstamiems darbams tirti ir byloms kelti instrukcija“, kurioje buvo detalizuota daugelis baudžiamojo proceso nuostatų. Šios instrukcijos 28 paragrafe, kuriame išdėstytos apžiūros taisyklės, nurodoma, kad jei apžiūrint ir tiriant reikalinga kviesti dalyko žinovai (ekspertai), tai jų nuomonė į pastatytuosius klausimus užrašoma protokole [9]⁴.

Ekspertai dalyvaudavo ir teisminiame nagrinėjime. 441 straipsnyje nurodoma, kad jei dėl nepilnamečio nusimanyto Teismui kiltų abejonų arba jei reikalautų prokuroras, arba prašytų nepilnamečio tėvai ar globėjai, tai į teismo posėdį būtų šaukiami ekspertais gydytojai, auklėtojai, mokytojai ir apskritai asmenys, kurie dirbo arba dirba jaunuomenės auklėjimo darbą. Manytume, kad šie ekspertai buvo kviečiami kaip konsultantai, galintys pareikšti savo kompetentingą nuomonę teismą dominančiais klausimais.

Nors Baudžiamojo proceso įstatyme ir nebuvo vartojamas specialisto terminas, tačiau nusikaltimų tyrime žinovai (ekspertai), dalyvaudami apžiūrėjimuose, buvo vadinami specialistais. „Apžiūrėjimą policija atlieka arba betarpiškai, t. y. pati, dalyvaujant kviestiniams, arba su atitinkamų **specialistų**⁵ pagalba. Tie specialistai yra asmens, kurie, atsižvelgiant į savo profesiją, užsiėmimą, turi žinių, reikalingų kai kurioms *rastoms prie apžiūrėjimo aplinkybėms išaiškinti*⁶, pavyzdžiui, technikas prie nelaimingo atsitikimo fabrike“ [10, p. 25].

Apibendrinant specialių žinių panaudojimo reglamentavimą tarpukario Lietuvos baudžiamajame procese galima teigti, kad įstatymas numatė tik vieną specialias žinias taikančią procesinę figūrą – žinovą (ekspertą), tačiau jo veikla pasireiškė dviem formomis: ekspertizės, kurios metu jis buvo savarankiška procesinė figūra, darymu, ir dalyvavimu apžiūrėjimuose⁷, kurių metu jis buvo tik tardytojo padėjėjas, konsultantas, t. y. vykdė, kaip praktiniame nusikaltimų tyrime ir buvo vadinamas, specialisto funkcijas.

Baudžiamojo proceso įstatymas žinovams (ekspertams), nepriklausomai nuo jų vykdomų funkcijų – eksperto ar specialisto, kėlė du reikalavimus: būti kompetentingam klausimais, kuriais jie kviečiami, ir nesuinteresuotam bylos baigtimi. Baudžiamojo proceso įstatymo 336 straipsnis numatė žinovų atsakomybę už neatvykimą kviečiant tardytojui be pateisinamų priežasčių [6; 7].

Manytume, kad žinovo (eksperto) dalyvavimas apžiūrėjimuose realiai buvo specialisto funkcijų įgyvendinimas atliekant nusikaltimų tyrimą.

1940 m. Lietuvai tapus Sovietų Sąjungos dalimi šalyje įsigaliojo 1923 m. Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas⁸, kuriame buvo reglamentuota tik viena specialių žinių panaudojimo forma – ekspertizė [13]. Anot H. Malevskio, „nors specialistas daly-

¹ Carinės Rusijos baudžiamojo proceso statutas buvo priimtas 1864 m., o 1914 m. Statute buvo padaryti pakeitimai ir papildymai. Plačiau žr.: [4].

² Kalba netaisyta.

³ Įstatymas žinovui (ekspertui), pritaikančiam turimas specialias žinias ekspertizės forma, numatė teises, pareigas ir atsakomybę. Plačiau žr.: E. Palskys [8].

⁴ Kalba netaisyta.

⁵ Išskirta autorės.

⁶ Išskirta autorės.

⁷ Plačiau žr.: E. Palskys [11].

⁸ Plačiau žr.: [12].

vaudavo apžiūrint įvykio vietas, bet Baudžiamojo proceso kodekse nebuvo tokios procesinės figūros, nebuvo reglamentuotos ir jo funkcijos, teisės ir pareigos“ [14, p. 98]. Kodekso normų analizė verčia nesutikti su šiuo teiginiu, nes Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos baudžiamojo proceso kodekso, veikusio Lietuvos TSR teritorijoje iki 1961 m. rugsėjo 1 d., 192 straipsnyje nurodoma, kad prireikus apžiūroje ir patikrinime dalyvauti kviečiami ekspertai [13].

64 straipsnyje, kur išdėstytos eksperto pareigos, pažymima, kad asmuo, kviečiamas ekspertu, privalo stoti ir dalyvauti apžiūrose bei patikrinimuose ir pareikšti nuomones. Išnagrinėjus įstatymo normų (58 str., 170 str., 171 str., 173 str.), reglamentuojančių eksperto veiklą, turinį galima padaryti išvadą, kad pagrindinė procesinė eksperto funkcija yra pareikšti nuomonę, kuri yra savarankiškas įrodymas (58 str.). Ekspertizės, kaip įrodymų šaltinio, ypatybė yra ta, kad asmuo, turintis specialių žinių, savo nuomonę pateikia tik tais klausimais, kuriuos jam užduoda tardytojas arba teismas. Kaip teigė N. Terzijevas, praktikoje asmenys, tardytojo kviečiami dalyvauti įvykio vietų apžiūrose ekspertais, paprastai tų apžiūrų metu nepateikdavo jokių eksperto išvadų. Jų veikla apžiūrose buvo kito pobūdžio: padėti tardytojui surasti, išsaugoti, užfiksuoti, paimti pėdsakus ir kitus daiktinius įrodymus [15, p. 48].

Taigi įstatymas numatė specialistų dalyvavimą apžiūrose ir patikrinimuose tik kaip ekspertų. Specialisto, kaip eksperto, dalyvavimas tardymo veiksmuose neatitiko ne tik praktikos poreikių, bet buvo diskutuotinas ir procesiniu požiūriu. Įvairius praktinius šios problemos sprendimo būdus siūlė Rusijos mokslininkai¹. Lietuvos teisininkai dėl istorinių priežasčių šiose diskusijose nedalyvavo, todėl ir šios problemos sprendimo siūlymai nebus plačiau analizuojami².

1958 m. buvo priimti Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos ir Sąjunginių Respublikų baudžiamojo proceso pagrindai³, kuriais remiantis visos Sąjunginės Respublikos, tarp jų ir Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika, priėmė nacionalinius baudžiamojo proceso kodeksus [19]. Lietuvos TRS baudžiamojo proceso kodeksas įsigaliojo 1961 m. rugsėjo 1 d. [20]. Šiame kodekse pirmą kartą Lietuvos baudžiamajame procese buvo įteisinta specialisto *procesinė figūra*, o tai be jokios abejonės buvo pažangus pokytis, nes praktikoje įvairių specialistų pagalba buvo gana plačiai naudojama ir faktiškai toks institutas tardymo praktikai buvo seniai žinomas.

Nors specialisto procesinė figūra ir buvo įteisinta BPK, tačiau kodeksas nepateikė specialisto procesinės figūros apibrėžimo, jo procesinė reglamentacija buvo paties bendriausio pobūdžio. Nenorėjume sutikti su E. Palskio nuomone, kad tai buvo „naujo instituto įteisinimas baudžiamajame procese“, nes įstatyme nebuvo numatytos specialisto teisės, pareigos, kompetencija, šaukimo dalyvauti parengtiniame tardyme taisyklės, atsakomybė [21, p. 22].

Įstatymas numatė specialisto dalyvavimą atliekant šiuos tardymo veiksmus: apžiūrą (200 str.), patikrinimą⁴ (202 str.), tardymo eksperimentą (204 str.) bei pavyzdžių lyginamajam tyrimui paėmimą (206 str.).

Specialistas nebuvo savarankiška baudžiamojo proceso figūra, jo veikla atsispindėjo tardymo veiksmo protokole. Specialistas buvo tik tardytojo padėjėjas, konsultantas. Manytume, kad šį kartą kodekse procesinę formą įgavo tai, kas praktikoje jau senai buvo vadinama specialistu.

Kita specialių žinių panaudojimo forma – ekspertizė, kuri buvo savarankiškas įrodymas (74 str.), o ekspertas – savarankiška procesinė figūra. Nors ir įteisinus specialistą kaip procesinę figūrą, įstatymo leidėjui, mūsų nuomone, neužtenka drašos visiškai atsisakyti eksperto, kaip specialisto funkcijų vykdytojo, baudžiamajame procese. Taip 201 straipsnyje, kuris reglamentavo lavono apžiūrą, nurodoma, kad išorinę lavono apžiūrą tardytojas atlieka dalyvaujant teismo medicinos ekspertui, o jeigu šis dalyvauti negali, – dalyvaujant kitam gydytojui.

Teismo nagrinėjimo metu įstatymas numatė naudojimąsi specialiomis žiniomis tik pasitelkus ekspertą. 324 straipsnyje, kuriame reglamentuojama įvykio vietos apžiūra teismo nagrinėjimo metu, nurodyta, kad teismas, pripažinęs, jog reikia apžiūrėti įvykio vietą, atlieka apžiūrą visos teismo sudėties kartu su teismo nagrinėjimo dalyviais, o jeigu to reikalauja bylos aplinkybės, – tai ir liudytojų bei ekspertų akivaizdoje. Ekspertas turi teisę apžiūros metų atkreipti teismo dėmesį į visa tai, kas, jo nuomone, gali padėti išaiškinti bylos aplinkybes. Pažymėtina, kad specialistui, kuris dalyvauja apžiūroje parengtinio tardymo metu (200 str.), įstatymas tokios teisės nenumatė.

¹ Rusijos mokslininkai siūlė įvairius šios problemos sprendimo būdus. Plačiau žr.: [16; 17; 18].

² Pažymėtina, kad Rusijos mokslininkų 1947–1960 m. išsakytos nuostatos dėl specialių žinių panaudojimo reglamentavimo, straipsnio autorės nuomone, yra aktualios ir XXI a.

³ Pagrindai nereglementavo specialių žinių panaudojimo. Tik 16 straipsnyje, kuriame buvo išvardyti įrodymai, kaip savarankiškas įrodymas nurodoma ir eksperto išvada.

⁴ Įstatymas numatė privalomą specialisto dalyvavimą patikrinime, jei patikrinimas susijęs su kitos lyties nei tardytojas asmens apnuoginimu. Čia įstatymas įsakmiai reikalauja, kad dalyvautų specialistas gydytojas.

Vienintelis reikalavimas, kurį BPK kėlė specialistui, tai būti nesuinteresuotam bylos baigtimi (200 str., 204 str., 206 str.).

Nors specialistas ir tapo procesine figūra, tačiau jo veiklos procesinė reglamentacija visai neatspindėjo tų sudėtingų santykių, kurie jau buvo susiklostę nusikaltimų tyrimo praktikoje. E. Palskio nuomone, „šie klausimai ypač aktualūs buvo praktiniu požiūriu, nes tolydžio plėtėsi specialistų dalyvavimo nusikaltimų tyrimo procese sfera, daugėjo klausimų, kuriuos reikėjo jiems operatyviai spręsti, ir t. t. Kovos su nusikalstamumu padiktuoti praktiniai poreikiai ir iškėlė reikalą papildyti ir pakeisti galiojančius įstatymus, išplėsti specialių žinių ir mokslinių-techninių priemonių panaudojimo baudžiamajame procese sritį bei formas ir suregulmentuoti pritaikančių šias žinias bei priemones asmenų procesinę padėtį“ [21, p. 22].

Reikšmingi Baudžiamojo proceso pakeitimai bei papildymai¹, reglamentuojantys specialių žinių panaudojimą, o būtent specialisto veiklą, buvo padaryti Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1967 m. spalio 27 d. įsakymu „Dėl Lietuvos TSR Baudžiamojo ir Baudžiamojo proceso kodeksų pakeitimų ir papildymų“² [22]. Šiuo įsakymu buvo nustatytos pagrindinės specialisto teisės ir pareigos parengtiniame tardyme ir teisme, pateikta bendroji specialisto sąvoka, išplėstas ratas tardymo veiksmų, kuriuos atliekant gali dalyvauti specialistas.

Specialisto, išplėtus jo funkcijas, apibrėžimas³ suformuluotas BPK 25 straipsnyje. Jame pateikti pagrindinių kodekse vartojamų pavadinimų paaiškinimai. Specialisto procesinės figūros apibrėžimas suformuluotas 25 straipsnio 7 „a“ punkte. Jame nurodoma, kad specialistu laikomas asmuo, turintis specialių žinių ir įgūdžių, pakviestas dalyvauti byloje, kad kodekse nustatyta tvarka padėtų surasti, įtvirtinti bei paimti įrodymus ir pateiktų paaiškinimus specialiais klausimais, kylančiais atliekant tardymo veiksmą arba teisminį tardymą.

P. Ičenkos nuomone, Lietuvos įstatymo leidėjas neatsižvelgė į tai, kad specialistas kviečiamas dalyvauti ne tik procesiniuose veiksmuose arba teisminiame nagrinėjime, bet ir operatyvinėse paieškos priemonėse. Be to, specialisto pagalba tardytojai plačiai naudojasi ne tik atlikdami tardymo veiksmus, bet ir, pavyzdžiui, rengdami taktines kombinacijas konsultuodami planuojant konkretaus nusikaltimo tyrimą ir t. t. [23, p. 9].

E. Palskys, apibūdinamas specialistą, pažymėjo, kad „specialistas ne tik turi mokslinių, techninių ar kitokių specialių žinių, bet ir turi mokėti jas praktiškai taikyti bei turėti tokio taikymo įgūdžių. Dalyvauti tardymo veiksmuose gali būti kviečiami įvairiausi mokslo, technikos ir kitų sričių atstovai: teismo medikai, kitokie gydytojai ir kt., tačiau praktika rodo, jog, darant tardymo veiksmus, dažniausiai prireikia kviešti trasologus, autotechnikus ir kitus specialistus. Visi jie kuria, ruošia ir tobulina mokslines-technines nusikaltimų tyrimo, jų prevencijos priemones ir būdus. Dalyvaudami tardymo veiksmuose kaip specialistai, jie padeda įdiegti šias priemones į praktiką bei efektyviau jas panaudoti“ [21, p. 23]. Tai ir buvo tos priežastys, kurios lėmė specialisto instituto įteisinimą baudžiamajame procese.

Šiuo BPK papildymu įstatymo leidėjas užtikrino specialisto dalyvavimą ne tik parengtiniame tardyme, bet ir teisminiame nagrinėjime, nes tardytojo ar teismo reikalavimas, kuriuo remiantis šaukiamas specialistas, yra privalomas įstaigos, įmonės ar organizacijos, kur dirba specialistas, vadovui (152–2 str., 275–1 str.).

Įstatymas numatė šias specialisto pareigas:

šaukiamam atvykti ir dalyvauti atliekant tardymo veiksmą ir naudojantis savo specialiomis žiniomis bei įgūdžiais padėti tardytojui surasti, įtvirtinti ir paimti įrodymus;

atkreipti tardytojo dėmesį į aplinkybes, susijusias su įrodymų suradimu, įtvirtinimu ir poėmiu;

pateikti paaiškinimus dėl atliekamų savo veiksmų ir specialių klausimų, kylančių atliekant tardymo veiksmą;

naudojantis savo specialiomis žiniomis ir įgūdžiais padėti teismui pateikiant paaiškinimus specialiais klausimais, kylančiais teismo tardymo metu.

¹ Nors buvo deklaruojamas Sąjunginių Respublikų savarankiškumas, jos negalėdavo priimti įstatymo anksčiau, nei tai padarydavo Rusijos Tarybų Federacinė Socialistinė Respublika. Pirmus reikšmingus baudžiamojo proceso pakeitimus bei papildymus, reglamentuojančius specialių žinių panaudojimą, padarė Rusijos TFSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1966 m. rugpjūčio 31 d. įsakymu „Dėl Rusijos TFSR Baudžiamojo proceso kodekso pakeitimų ir papildymų“. Šiuo įsakymu Rusijos BPK buvo papildytas nauju 133¹ straipsniu. Jis išplėtė tardymo veiksmų, kuriuose gali dalyvauti specialistas, ratą. Specialisto sąvokos apibūdinimas įstatyme nebuvo pateiktas.

Tais pačiais metais buvo padaryti ir kitų sąjunginių respublikų BPK beveik analogiški pakeitimai ir papildymai.

² Šis įsakymas Lietuvos TSR BPK papildė naujais straipsniais: 152¹, 152², 275¹, 305¹.

³ Norėtume pažymėti, kad specialisto sąvoka buvo pateikta tik Lietuvos TSR, Kazachijos TSR ir Tadžikijos TSR baudžiamųjų procesų kodeksuose.

Istatymas specialistui numatė ne tik pareigas, bet ir teises, kurios užtikrino jo funkcijų įgyvendinimą. Specialistui dalyvaujant parengtiniame tardyme buvo suteikta teisė daryti įrašytinus į protokolą pareiškimus, susijusius su įrodymų suradimu, įtvirtinimu ir poėmiu. Analogiška teisė buvo suteikta ir teisminio tardymo metu (275–1 str.). BPK reglamentavo ir specialisto atsakomybę.

Specialisto padėtį parengtiniame tardyme plačiai analizavęs E. Palskys pabrėžė, kad „specialistas nuo eksperto skiriasi ne specialiu žinių apimtimi, ne jų taikymo būdais, bet tais procesiniais rėmais, kuriuose veikia ekspertas ir specialistas, taip pat ir įrodomąją jų rezultatų reikšmę“ [21, p. 25].

Ekspertizės darymo tikslas buvo objektyvios išvados, pagrįstos specialiais tyrimais, gavimas (BPK 85 str., 88 str.). Panaudodamas savo specialias žinias ekspertas darė išvadas, kurios buvo savarankiškas įrodymų šaltinis (BPK 74 str. 2 dalis). Taigi ekspertas buvo savarankiška baudžiamojo proceso figūra.

1991 m. P. Pošiūnas rašė: „visa jo (specialisto) veikla atsispindi atitinkamuose tardymo veiksmų protokoluose. Tačiau šiuo metu specialistas negali atlikti savarankiškų tyrimų ir jų rezultatus išdėstyti atskirame dokumente. Toks specialisto veiklos apribojimas sunkina kvotėjo ir tardytojo darbą, trukdo operatyviai ištirti pėdsakus ir daiktinius įrodymus¹, dažnai po specialisto apžiūros reikėjo skirti ekspertizę ir tirti tuos pačius objektus. Pavyzdžiui, suradus rankų pėdsakus buvo skiriama daktiloskopinė ekspertizė, nors specialistas galėtų pirma ištirti ir nustatyti, ar jie tinka asmens identifikavimui². Suradus batų pėdsakus, specialistas ir be trasologinės ekspertizės galėtų pasakyti, kokių batų tie pėdsakai – vyriškų ar moteriškų³, nustatyti jų dydį, kitus požymius, kurie itin reikalingi pirmineje nusikaltimų tyrimo stadijoje. Tam nereikėtų skirti ir trasologinės ekspertizės“ [24, p. 5].

1968 m. E. Palskys specialisto instituto įteisinimą baudžiamajame procese laikė dideliu laimėjimu, o praėjus 26 metams, t. y. 1994 m., P. Pošiūnas teigė, kad „specialisto ir eksperto figūros – tai aiškiai dirbtinis vienos procesinės figūros – eksperto funkcijų išskaidymas, nes ekspertas ne tik galėtų, bet ir turėtų padėti tardytojui rasti, įtvirtinti ir paimti pėdsakus ar daiktinius įrodymus“ [25, p. 76].

Specialisto procesinė figūra į baudžiamąjį procesą buvo įtraukiama laipsniškai. Ta pačia savybe pasižymėjo ir atvirkštinis procesas, specialisto ir eksperto funkcijų baudžiamajame procese suvienodinimas. 1991 m. gruodžio 10 d. priimtas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso pakeitimo ir papildymo“ išplėtė specialisto teises atliekant tardymo veiksmus [26]. Šis įstatymas specialistui pirmą kartą suteikė teisę atliekant tardymo veiksmus ar nagrinėjant bylą teisme tirti asmenis, dokumentus, daiktus ar įvykio vietą ir remiantis šių tyrimų duomenimis pateikti išvadą, kai tam reikėjo specialių žinių. Specialisto išvada galėjo būti įrašoma į tardymo veiksmo arba teisiamojo posėdžio protokolą. Po išvada, parašyta tardymo veiksmo protokole, specialistas turėjo pasirašyti; jeigu tardymo veiksmo metu ar teisiamajame posėdyje specialistas išvados pateikti dar negalėjo, jis ją privalėjo parašyti per kvotėjo, tardytojo ar teismo nustatytą terminą atskirame dokumente ir pasirašyti (BPK 84² str.). Taigi šis įstatymas specialisto išvadą pripažino įrodymu.

„Po 1991 m. gruodžio 10 d. BPK papildymo buvo sudaryta teisinė bazė operatyviau ištirti pėdsakus, daiktinius įrodymus bei asmenis. Pvz., specialistas, dalyvaudamas įvykio vietos apžiūroje ir radęs rankų pėdsakus, galėjo jau ištirti⁴ ir nustatyti jų tinkamumą asmens identifikavimui“ [26, p. 77]

Nors 1991 m. gruodžio 10 d. buvo padaryti esminiai įstatymo pakeitimai ir papildymai, priartinantys specialisto funkcijas prie eksperto, tačiau nebuvo atsižvelgta į tą faktą, kad ekspertas tiria jam pateiktus daiktus neatsižvelgdamas į tai, kokio tardymo veiksmo metu jie buvo paimti. Specialistui įstatymas suteikė teisę tirti daiktus tik atliekant tardymo veiksmus, todėl prireikus ištirti asmenis arba daiktinius įrodymus po to, kai atlikti tardymo veiksmai, tardytojas jau nebeturėjo teisės pasinaudoti

¹ Norime atkreipti dėmesį, kad, pavyzdžiui, Vokietijos Federacinės Respublikos BPK nereglementuoja specialistų veiklos, o ir baudžiamajame procese laikomasi nuostatos, kad siekiant išvengti subjektyvumo pėdsakų rinkimas ir jų tyrimas turi būti atskirti.

² Norėtume atkreipti dėmesį į tai, kad asmuo gali būti identifikuojamas ne tik pagal papiliarinio rašto elementus, bet ir pagal poroskopinius (tokią galimybę pirmasis 1936 m. įrodė prancūzų kriminalistas E. Locardas) bei edžeoskopinius (tokią galimybę pirmasis pasaulyje 1962 m. pagrindė indų mokslininkas S. Chatterjee) požymius.

³ Straipsnio autorės, kaip trasologės, praktinio darbo patirtis rodo, kad šie argumentai yra teorinio pobūdžio. Atsakyti į klausimą, vyriškų ar moteriškų batų paliktas pėdsakas, galima tik tuomet, kai pėdsake užsifikuotas pado pakulnis, būdingas moteriškai avalynei. Tam nustatyti, mūsų nuomone, užtenka paprasčiausios gyvenimiškos patirties ir nereikia specialių žinių. O jeigu pėdsakas paliktas sportinio batelio, tai nustatyti, kokio – moteriško ar vyriško – neįmanoma, nes reljefinio rašto elementai yra vienodi.

⁴ Manychiau, kad ir iki šio BPK pakeitimo, specialistai, dalyvaujantys įvykio vietų apžiūrose, išryškinę rankų pėdsakus, paimdavo ne visus, o tik tuos, kuriuose galbūt užsifikuota pakankamai papiliarinio rašto elementų. Lietuvoje, mano manymu, vyrauja bloga tradicija rankų pėdsakus ant visų objektų ryškinti įvykio vietoje. Išryškintas pėdsakas pirmiausia turėtų būti nufotografuojamas, o tik tada kopijuojamas ant daktiloskopinės plokštelės, nes kopijavimo metu prarandama pėdsako kokybė. Pavyzdžiui, Vokietijoje įvykio vietoje pėdsakai ryškinami tik ant netransportabilių objektų. Plačiau žr.: [27].

specialisto pagalba. Tai neatitiko tardymo organų praktinių poreikių, nes, pavyzdžiui, prireikus nustatyti, ar objektas, rastas kratos metu, priskirtinas prie nešaunamųjų ginklų¹, kratoje nedalyvavęs specialistas jau negalėjo atlikti tyrimo ir pateikti išvados. Tardytojas privalėjo skirti ekspertizę.

Šią problemą išsprendė Lietuvos Respublikos 1993 m. birželio 10 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso, baudžiamojo ir administracinių teisės pažeidimų kodeksų pakeitimo ir papildymo“. Jis papildė 84² straipsnį ketvirtą ir penktą dalimis: specialistas teisėjo, tardytojo ar kvotos organo raštišku pavedimu gali pateikti išvadą ne tik atliekant tardymo veiksmus, bet ir kitais atvejais, jeigu reikia specialių žinių nusikaltimo aplinkybėms nustatyti. Specialistas gali pateikti išvadą ir prieš iškeliant baudžiamąją bylą [29]. Taigi dabar specialistas, kaip ir ekspertas, gali pateikti išvadą, kai į jį kreipiamasi. Specialisto tyrimas jau neberibojamas dalyvavimu tardymo veiksmuose.

Po šio BPK papildymo ir specialistas, ir ekspertas buvo kviečiami pateikti išvadą, kai tiriant nusikaltimus ar nagrinėjant baudžiamąsias bylas reikia specialių žinių. Specialistas gali būti kviečiamas dalyvauti tardymo veiksmuose siekiant padėti surasti, įtvirtinti ir paimti įrodymus. Ekspertas gali dalyvauti procesiniuose veiksmuose, tačiau tik susijusiuose su ekspertizės darymu. Be to, specialistas teisėjo, tardytojo ar kvotos organo raštišku pavedimu gali pateikti išvadą ne tik atliekant tardymo veiksmus, bet ir kitais atvejais, jeigu reikia specialių žinių nusikaltimo aplinkybėms nustatyti.

Taigi tarp specialisto ir eksperto procesinių figūrų beveik nebeliko esminio skirtumo, išskyrus tai, kad tik ekspertas turi teisę nustatyti mirties priežastį ir kaltinamojo psichinę būklę (BPK 86 str.). Specialistas į šiuos klausimus atsakyti negali. Tačiau dar išliko ekspertų ir specialistų paskyrimo ir jų tyrimo rezultatų įforminimo skirtumų. Manytume, kad didžiausias skirtumas tarp eksperto ir specialisto liko įstatymo jiems suteiktų teisių srityje. Išplėtus specialisto teises neaišku, dėl kokių priežasčių tokia pat apimtimi nebuvo išplėtos jų teisės. 89 straipsnyje buvo išvardytos eksperto teisės: susipažinti su bylos medžiaga, susijusia su ekspertizės dalyku; prašyti, kad būtų pateikta papildoma medžiaga, reikalinga išvadai pateikti ir kt. Specialistas, gavęs užduotį pateikti išvadą, šių teisių neturėjo. Taigi tai buvo aiškus specialisto vykdomų funkcijų ir jam įstatymo numatytų teisių neatitikimas².

Mūsų nuomone, procesiniu požiūriu nėra visai gerai, kad tarp eksperto ir specialisto žinių panaudojimo nebeliko esminio skirtumo. Anksčiau specialisto funkcijos buvo ganėtinai tiksliai nustatytos, o po BPK pakeitimų ir papildymų, mūsų manymu, jo padėtis tapo dviprasmiška dėl šių priežasčių. Pirma, specialistas tapo savarankiška baudžiamojo proceso figūra (74 str.). Įstatymas numatė, kad specialistas išvadą gali pateikti atliekdamas tardymo veiksmą, kai išvada įrašoma į tardymo veiksmo atlikimo protokolą. Šią išvadą specialistas pasirašo. Jis gali pateikti savo išvadą raštu atskirame dokumente dėl objektų, nesusijusių su jo dalyvavimu atliekant tardymo veiksmą, tyrimo. Specialistui įstatymas suteikia teisę pateikti išvadą ir iki baudžiamosios bylos iškėlimo (84² str.). Taigi įstatymas numato tris atvejus, kada specialistas gali pateikti išvadą. Tačiau 152¹ straipsnis numato specialisto, kaip tardytojo padėjėjo, dalyvavimą tardymo veiksmuose. Naudodamasis savo specialiomis žiniomis bei įgūdžiais jis turi padėti surasti, įtvirtinti ir paimti įrodymus, padėti tardytojui naudoti technines priemones (filmuoti bei fotografuoti) ir kita. Šie specialisto veiklos rezultatai atsispindi tik tardymo veiksmo protokole.

Išvados

Išnagrinėjus specialisto instituto raidą Lietuvos baudžiamajame procese, mūsų nuomone, būtų galima išskirti šiuos specialisto instituto raidos etapus:

pirmas etapas – nuo 1918 m. iki 1967 m. – specialisto funkcijas atliekant nusikaltimų tyrimą vykdė ekspertas;

antras etapas – nuo 1967 m. iki 1991 m. – Lietuvos BPK buvo įteisintas specialisto institutas;

trečiasis etapas – nuo 1991 m. iki 2003 m. gegužės 1 d. – pasižymėjo specialisto vykdomų funkcijų plėtimu, kai tarp specialisto ir eksperto procesinių figūrų beveik nebeliko jokių skirtumų. Įstatymas nenumatė jokių specialisto teisių, kurios garantuotų specialisto išplėstų funkcijų tinkamą įgyvendinimą;

ketvirtasis etapas – nuo 2003 m. gegužės 1 d., kai įsigaliojo naujasis BPK³.

¹ Objektų priskyrimas nešaunamiesiems ginklams yra tik buvusių sovietinių respublikų kriminalistikos ir baudžiamosios teisės problema. Plačiau žr.: [28].

² Tradicija suteikti specialistui tik pareigas nesuteikiant jam jokių teisių buvo pratęsta ir 2003 m. gegužės 1 d. įsigaliojusiame Lietuvos Respublikos BPK.

³ Plačiau žr.: Specialisto veiklos reglamentavimas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse // Jurisprudencija. T. 2006.

LITERATŪRA

1. **Juškevičiūtė J.** Specialių žinių panaudojimas tiriant nusikaltimus: būklė ir perspektyvos: daktaro disertacija. – Vilnius, 1998.
2. **Юшкявичюте Я.** Регламентация использования специальных знаний в Уголовно–процессуальном кодексе Литовской Республики. – Материалы Международной научно–практической конференции посвящённой пятидесятилетию кафедры уголовного процесса Уральской государственной юридической академии. Часть 2. – Екатеринбург: Изд–во Уральского университета, 2005.
3. **Юшкявичюте Я.** Специалист в уголовном процесс Литвы //Южно–уральские криминалистические чтения. 2004. Вып.12.
4. **Maksimaitis M., Vansevičius S.** Lietuvos valstybės ir teisės istorija. – Vilnius: Justitia, 1997.
5. **Устав** уголовного судопроизводства. – Петербург, 1914.
6. Baudžiamojo proceso įstatymas / Red. M. Krikščiukaišis. – Kaunas, 1924.
7. Baudžiamojo proceso įstatymas su komentarais / Red. M. Kavolis. – Kaunas, 1933.
8. **Palskys E.** Mokslinė teismo ekspertizė Prieškario Lietuvoje // Kriminalinė justicija: LPA mokslo darbai. 1995. T. 4.
9. **Administracijos** organams ir policijai nusikalstamiems darbams tirti ir byloms kelti instrukcija. – Kaunas: Teisingumo ministerija, 1930.
10. Baudžiamojo proceso vadovėlis. – Kaunas, 1926.
11. **Palskys E.** Apžiūra tarpukario Lietuvos baudžiamajame procese ir kriminalistikoje // Kriminalinė justicija: LPA mokslo darbai. 1997. T. 6.
12. **TSRS** Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 6 d. įsakas „Dėl laikino taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos, Latvijos ir Estijos Tarybų Socialistinių Respublikų teritorijoje“ // TSRS Aukščiausiosios Tarybos žinios. 1940. Nr. 46.
13. **Rusijos** Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, veikęs Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1954 m. sausio 1d. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
14. **Malevski H.** Specialistas kriminalistas įvykio vietos apžiūroje // Jurisprudencija: LTA mokslo darbai. T. 9(1).
15. **Терзиев Н.** Процессуальное положение специалистов, участвующих в следственном осмотре места преступления // Соц. законность. 1954. № 11.
16. **Никифоров В. М.** Экспертиза в советском уголовном процессе. – Москва, 1947.
17. **Винберг А. И.** Основные принципы советской криминалистической экспертизы. – Москва, 1949.
18. **Рахунов Р. Д.** Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. – Москва, 1953.
19. **Основы** уголовного судопроизводства СССР и Союзных Республик. – Москва: ГОСЮРИЗДАТ, 1960.
20. **Lietuvos Tarybų** Socialistinės Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
21. **Palskys E.** Procesinė specialisto padėtis parengtiniame tardyme // Socialistinė teisė. 1968. Nr. 3.
22. **Aukščiausiosios** Tarybos Prezidiumo 1967 m. spalio 27 d. įsakymas „Dėl Lietuvos TSR Baudžiamojo ir Baudžiamojo proceso kodeksų pakeitimų ir papildymų“ // Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios. 1967. Nr. 30.
23. **Ищенко П. П.** Специалист в следственных действиях (уголовно–процессуальные и криминалистические аспекты). – Москва: Юридическая литература, 1990.
24. **Поšiūnas P.** Didinti ekspertizės vaidmenį baudžiamajame procese // Teisės apžvalga. – Vilnius, 1991. Nr. 1.
25. **Поšiūnas P.** Ekspertizė naujajame baudžiamojo proceso įstatyme // Teisės problemos. – Vilnius, 1994. Nr. 1.
26. **Lietuvos Respublikos** Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. gruodžio 10 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso pakeitimo ir papildymo“ // Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios. 1992. Nr. 3.
27. **Leonhardt R., Roll H., Schurich F.** Kriminalistische Tatortarbeit. – Heidelberg: Kriminalistik Verlag, 1995.
28. **Терехович В. Н.** Основы методологического исследования холодного оружия в криминалистике. Неšaunamojo ginklo samprata: daktaro disertacija. – Рига, 2004.
29. **Lietuvos Respublikos** 1993 m. birželio 10 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso, baudžiamojo ir administracinių teisės pažeidimų kodeksų pakeitimo ir papildymo“ // Valstybės žinios. 1993. Nr. 26.
30. **Юшкявичюте Я.** Состояние и тенденции правового регулирования использования специальных знаний в Литве в 1990–2003 г. // Судебная реформа 1864 года и её влияние на развитие права. Материалы конференции. Научно–методический сборник. Часть 1. – Калининград, 2004.

Development of the Institute of Specialist in Lithuanian Criminal Procedure

*Assoc. Prof. Dr. Janina Juškevičiūtė
Mykolas Romeris University*

Keywords: *special knowledge, specialist, criminal procedure, crime investigation.*

SUMMARY

Criminal investigation is a complex cognitive process in which an investigator follows a multiple logical chain from the unknown to the known. Nowadays every cognitive activity is based on technical and academic background. Successful crime prevention, quick and exhaustive crime detection is impossible without technical, natural and other scientific achievements, i.e. without use of special knowledge.

Since May 1, 2003 a new Criminal Procedure Code has come into force and it defines a new regulation for the special knowledge use in crime investigation, though the same special knowledge providers have been suggested: experts and specialists.

Exact and clear definition of special knowledge application in Criminal Procedure Code shows a complicated situation in practice of crime investigation and protects human and citizen rights during a criminal process. Criminal Procedure Code of May 1, 2003, has extended a specialist's role that is one of the special knowledge providers in a criminal process

Scientific and technical achievements are applied in all human activities and in crime investigation as well, thus, it is not surprising to find a specialist in Criminal Procedure Code. The article describes specialist development in Lithuanian Criminal Procedure. Division into periods of specialist development has been suggested.

